

Wojciech Józwiak
Adam Mickiewicz University in Poznań
wojj@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8435-0135

Zbrodnia u korzeni bułgarskiej państwowości? Próba interpretacji na podstawie bułgarskich powieści historycznych

ABSTRACT: Józwiak Wojciech, *Zbrodnia u korzeni bułgarskiej państwowości? Próba interpretacji na podstawie bułgarskich powieści historycznych* (Atrocity at the Roots of Bulgarian Statehood? An Attempt of Interpretation Based on Bulgarian Historical Novels). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 21. Poznań 2021. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, Adam Mickiewicz University, pp. 247–261. ISSN 2084-3011.

The foundations of the medieval Bulgarian state are inseparably paired with the adoption of Christianity. At that time an event occurred which based on modern terminology ought to be described as *coup d'état*. As a consequence a cruel punishment was administered by the ruler, prince Boris. A bloody execution of all the 52 rebelled houses became an immanent symbol of the rise of the Christian Bulgarian state and plays an important role in the novels related to the history of the medieval period of the state. The literary vision of the Bulgarian authors of the socialist era presents that tragic occurrence almost as a founding murder and in accordance with Foucault interpretation as a bloody spectacle of suffering that was a demonstration of the power of the sovereign over his subjects, and following Girard can be described as specific collective sacrifice.

KEYWORDS: historical novel; execution; sacrifice; Bulgarian literature

U początku kształtowania się średniowiecznego państwa bułgarskiego, w nierozłącznej parze z mającym miejsce niemal dwa wieki po utworzeniu państwa przyjęciem chrześcijaństwa, legło wydarzenie, które zgodnie ze współczesną terminologią należałoby nazwać próbą przeprowadzenia zamachu stanu, oraz jego konsekwencja – okrutna kara wymierzona buntownikom przez władcę, księcia Borysa.

Chryścianizacja państwa bułgarskiego, której początek datuje się na lata 864–866, była procesem podyktowanym względami *stricte* politycznymi, ważnymi z punktu widzenia zarówno prowadzonej przez władcę polityki wewnętrznej, jak i regulującej relacje z sąsiadami. Borys postrzegał

nową religię jako czynnik wzmacniający pozycje państwa (i władcy) na od dawna chrześcijańskiej arenie międzynarodowej, stanowić miało ono także czynnik integrujący etnosy zamieszkujące bułgarskie tereny i likwidujący, niezwykle wyraźny, etniczny słowiańsko-protobułgarski dualizm charakteryzujący pierwsze wieki istnienia państwa. Chrześcijaństwo było religią wyznawaną przez dużą część Słowian zamieszkujących rządzoną przez Borysa Bułgarię (szczególnie na terenach położonych na południe od masywu Starej Płaniny), których przodkowie, żyjąc wcześniej pod panowaniem Bizancjum, z różnych powodów zmienili religię (Панайотов, 2011, 114–116; Златарски, 2002, 1–43). Trzon polityczno-administracyjny państwa bułgarskiego stanowili jednak wyznawcy Tangry – potomkowie protobułgarskich koczowników, których w 861 r. chan Asparuch przyprowadził na naddunajskie ziemie ze stepów naddnieprzańskich. Decyzja władcy o przyjęciu chrześcijaństwa jako religii państwowej kończyła okres dominacji protobułgarskiej, rozpoczynając proces sławizacji państwa.

Informacje historyczne na temat zbrojnego wystąpienia¹ protobułgarskich bojarów, zarządców dziesięciu prowincji, którzy rzucając oskarżenia o odstępstwo od wiary ojców i przyjęcie złego prawa, odrzucili decyzję panującego nakazującą zmianę religii, są nader skromne i pochodzą głównie ze źródeł obcych – zachodnioeuropejskich i bizantyjskich. Najobszerniejsze wiadomości na ten temat zawarł autor obejmującego lata 830–882 frankijskiego *Annales Bertiniani*, pisząc o buncie, który miał miejsce około roku 866 (Златарски, 2002, 47) i karze wymierzonej jego 52 przywódcom oraz łasce okazanej pozostałym buntownikom (Панайотов, 2011, 122).

Wiedzę o tych dramatycznych zajściach konkretyzował papieski dokument, współczesny rozgrywającym się w Bułgarii wydarzeniom – *Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum*. Papież, odpowiadając w nim na pytania bułgarskiego władcy odnoszące się do zagadnień związanych z chrześcijaństwem, między innymi w rozdziale XVII, dotyczącym zgodności wyroku wydanego na zbuntowanych arystokratów z zasadami

¹ Antychrześcijańskie wystąpienia miały miejsce także w innych państwach słowiańskich (np. bunt chłopski na terenie Polski w 1031 r. czy wystąpienia w Czechach na początku lat 30. X w. związane z zabójstwem św. Wacława), jednak wyjątkowa specyfika bułgarskiego buntu była ściśle związana ze strukturą etniczną bałkańskiego państwa i de facto polegała na sprzeciwie protobułgarskiej arystokracji wobec utraty przywilejów i zbliżenia ze słowiańską większością.

nowoprzyjętej religii, uściślił (przytaczając pytanie Borysa), że karę ponieśli nie tylko przywódcy, lecz także wszyscy członkowie ich rodów². Grzech neofity usprawiedliwiać miało, dowiedzione tym czynem, bezgraniczne oddanie wprowadzanemu w państwie chrześcijaństwu³.

Wobec faktu, że Cerkiew bułgarska uznała księcia Borysa za świętego, wzmianki o straceniu na jego rozkaz członków zbuntowanych rodów nie były powielane przez autorów bułgarskich kronik, natomiast stały się tematem licznych polemik negujących lub proponujących odmienne interpretacje zawartych w dokumentach z epoki informacji, które rzucać miały cień na kreowany obraz świętego władcy, chrystianizatora państwa i narodu (v. np. Тодоров, 2007). Pomimo dychotomii stanowisk opowieść o buncie i wymierzonej przez księcia okrutnej karze stała się immanentnym składnikiem bułgarskiej literackiej⁴ narracji o wydarzeniach związanych z decydującymi dla ostatecznego kształtu państwa i narodu czasami panowania chana/księcia Borysa.

Motyw antyksiążęcego buntu, jego pacyfikacji oraz wymierzonej zamachowcom kary był wyraźnie obecny między innymi w powstałych w okresie BLR-owskiego renesansu powieści historycznej⁵ utworach Ewgenija

² „И тъй, разправяйки как сте възприели на Божия милост християнската вяра и как сте накарали да се покръсти целият ви народ; как обаче ония, след като били покръстени, встанали единодушно с голямо ожесточение против вас, като твърдели, че не сте им дали добър закон, и искали да убият и вас и да си поставят друг княз, и как вие, подготвени срещу тях, със съдействието на Божията сила, сте ги надвили от мало до голямо и заловили със собствените си ръце, пък и как всичките им първенци и по-знатни хора с целия им род били избити с меч, а не толкова знатните и по-малко видните не претърпели никакво зло, желаете да знаете относно ония, които са лишени от живот, дали имате грях заради тях” *Отговорите на papa Николай I по допитванията на българите* (Янакиев, 1994, 128).

³ „Обаче защото вие сте сгрешили по-скоро от ревност към християнската вяра и от незнание, отколкото от друг порок, вие добавите затова опрощение и милост по благоволенieto на Христа, щом последва от вашата страна покаяние”. *Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum*, (cyt. za: Гюзелев, 1981, 218).

⁴ Autorzy jedynego poruszającego zagadnienia związane z czasem panowania księcia Borysa, zrealizowanego w 1984 r. dwuczęściowego filmowego fresku historycznego *Борис I* – Borislav Szaraliew i Anžel Wagensztain, ukazali obraz dobrego władcy karzącego wyłącznie przywódców buntu.

⁵ W pierwszej połowie lat 60. XX w. podjęto w bułgarskiej powieści historycznej udaną próbę zerwania z ilustratywnym schematyzmem. Nowe podejście do tematyki związanej z przeszłością państwa i narodu charakteryzowało się przesunięciem zainteresowania

Konstantinowa *Покръстването* z 1965 r., Dumitra Mantowa *Княз Борис I* i Sława Christowa Karasławowa *Солунските братя* z roku 1978, a także Borisa Brajkowa *В сянката на княза* opublikowanym w 1990 r. Autorzy nie zastosowali poetyki powieści kryminalnej, brak w nich opisów śledztwa prowadzonego, aby wykryć członków spisku i uczestników buntu działających z zamiarem zabicia władcy, książęcy antagoniści nie kryli się. Zbędne były również opisy poszukiwań przestępców, którzy pojmani zostali przez władcę podczas decydującej bitwy. Najważniejsze w tekstach literackich stały się same postaci zamachowców – bojarów i ich niedoszłej ofiary – księcia, który decyzją podjętą, po stłumieniu buntu sprawił, że role uczestników konfliktu uległy niejako odwróceniu – przywódca zbrojnego wystąpienia (a przede wszystkim członkowie ich rodzin) stały się ofiarami, a panujący przejął rolę kata składającego symboliczną ofiarę zakładzinową. Tym samym prozaicy wyraźnie sugerowali, że zgodnie ze stanowiskiem wysuwany przez René Girarda początek bułgarskiego państwa, narodu i kultury (chrześcijańskiej) został ufundowany na przemocy – na swego rodzaju mordzie założycielskim (Czubaj, 2010, 19–20), na szczególnym rodzaju ofiary – zbrodni, której „nie popełnia się bez bardzo poważnego ryzyka” (Girard, 2019, 13).

Jeff McMahan wymieniając cztery kategorie uzasadnionych przypadków zabijania, wskazał na sytuację odnoszącą się do jednostki, która dokonała czegoś, „co zmieniło moralne granice zabraniające jej krzywdzenia, naruszyła swój własny status nietykalności lub naraziła się na działania, które mogą zakończyć się jej śmiercią” (McMahan, 2012, 9–10). Jako spełniające te kryteria zostały uznane zabójstwo w samoobronie, podczas wojny lub w ramach kary.

Przedstawione w bułgarskiej prozie zbrojne wystąpienie przeciw na poły chrześcijańskiemu władcy ze wszech miar musiało się spotkać

z wydarzeń historycznych na bohaterów, poddanych możliwie głębokiej charakterystyce psychologicznej. Ważną kwestią stała się chęć przekazania autorskiej koncepcji historii, filozofii dziejów. Samodzielność interpretacyjna była jednak tylko pozorna. Nie bez znaczenia pozostawał fakt, że od początku lat 60. bułgarskie władze państwowe zaczęły coraz bardziej doceniać możliwości kryjące się we właściwym, literackim wykorzystaniu przeszłości historycznej, tym samym uzyskała ona oficjalną nobilitację. Tematyka historyczna przeszła transformację, uzyskując wyraźny stygmat patriotyczny, interpretowany jako podporządkowanie centralnie narzuconej artystycznej wizji przeszłości (Дойнов, 2011, 84–85).

z surową i uzasadnioną karą. W obliczu buntu „ханът трябва да излезе открито – и с тайната сила, която носи и която го отличава от всички [...] – да усмири племето – своето вярно куче, да го смърти, да го удари, за да му припомни къде е истинското му място” (Мантов, 1978, 43). Stanowczość i nieuchronność kary wpisywać się miała w czas przełomu w państwie – okres schyłku pogaństwa i początku chrześcijaństwa. Tym samym zbrojne wystąpienie zaburzyło tradycyjny, odziedziczony po przodkach porządek państwowo-społeczny i jednocześnie naruszało także nowowprowadzany ład, zakładający między innymi chistomimetyzm „ubóstwionego” mocą łaski władcy będącego „*in officio* [...] przykładem i obrazem Pomazańca w niebie, który w dodatku jest Bogiem” (Kantorowicz, 2007, 40–41). Wyrok miał jednak odzwierciedlać przynależność religijno-kulturową przestępców, władca na powrót, symbolicznie stał się poganinem, aby wymierzyć wolną od chrześcijańskiego miłosierdzia karę zgodną z porządkiem reprezentowanym przez spiskowców – „За бунтовниците не съм княз Михаил, а хан Богорис. И като хан ще ги съдя!” (Мантов, 1978, 45)⁶. Ukazany w powieściach Borys, to korzystający w pełni z przywilejów suwerennej władzy przywódca, który niczym starożytny *pater familias* dysponował życiem swych dzieci/poddanych i w pełni korzystając z prawa repliki, zawładnął w sposób bezpośredni życiem pokonanych buntowników. Literacko przedstawiony bułgarski władca reprezentował opisany przez Foucaulta model sprawowania władzy, który zasadzał się na pobieraniu daniny, prawie „łupu rzeczy, czasu, ciała i wreszcie życia” (Foucault, 2010, 93), którego kulminacją była niekwestionowana prerogatywa pozwalająca zawładnąć „celem zgładzenia”.

Według bułgarskich prozaików Borys nie ograniczył się jednak do poddania karze winnych przestępstwa przywódców buntu, wydając wyrok zastosował odpowiedzialność zbiorową, skazując na śmierć także osoby niewinne, w tym i dzieci. Zgodnie z zasadą zaproponowaną przez Rene Girarda powołanie do działania odpowiedzialności zbiorowej odbywa się zawsze „zamiast lub pomimo prawdziwej odpowiedzialności, lub też w sytuacji całkowitej obojętności wobec odpowiedzialności jednostkowej”

⁶ „Изменниците забравят, че допреди година бях езичник. И като езичник ще се справя с тях! Християнският бог ще ми прости, защото друг изход нямам!” (Мантов, 1978, 42).

(Girard, 2019, 44). Choć z zasady odpowiedzialność zbiorowa nigdy nie wyklucza prawdziwego winnego, obarczenie winą wszystkich członków rodzin zbuntowanych bojarów pozbawiło decyzję Borysa wskazanego przez McMahana anulatora – „czynnika anulującego bądź uchylającego powody, dla których zabijanie jest normalnie czymś złym” (McMahan, 2012, 307). Zabójstwo jako rodzaj kary zostaje usprawiedliwione wyłącznie przez anulator odpowiedzialności moralnej ofiary związanej z winą za faktyczne lub nieuchronnie zbliżające się pojawienie się zła. Co więcej, zgodnie z zaproponowaną przez McMahana zależnością – „zło śmierci jest proporcjonalne do spodziewanej wartości treści przysłego życia danej osoby” (McMahan, 2012, 314), tym samym zadana śmierć jest tym tragiczniejsza im mniej ofiara skorzystała z życia, im większa jest ilość dobra utraconego przez ofiarę, im silniejsze byłyby relacje praktycznej jedności między ofiarą w chwili śmierci a nią samą w przyszłości, gdyby nie umarła (McMahan, 2012, 241).

Książę Borys z niedoszłej ofiary zbrojnego wystąpienia, wydając wyrok śmierci na członków zbuntowanych rodów, stał się oprawcą, a uzasadnienie rozszerzenia odpowiedzialności za bunt zamieszczone w tekstach Dymitra Mantowa, Sława Ch. Karasławowa i Borisa Brajkowa ma charakter okrutnej czystki politycznej usuwającej potencjalnych oponentów, którzy mogliby stanowić zagrożenie w przyszłości – „За да останем ние да живеем и да се плодим със семействата си, със синовете и внуци си – те трябва да изчезнат с жените и децата си!” (Мантов, 1978, 46). Jedynie w powieści Konstantinowa decyzja została podjęta pod wpływem emocji spowodowanych zabiciem przez buntowników księżęcej kochanki – miała to więc być okrutna zemsta z egoistycznych pobudek dokonana w afekcie z wykorzystaniem posiadanej władzy⁷.

Bułgarscy prozaicy przedstawiający wydarzenia związane z panowaniem chana/księcia Borysa i poruszający zagadnienia odnoszące się do procesu chrystianizacji średniowiecznego państwa, opisując poskromienie antyksiążęcego buntu najwięcej uwagi poświęcili w swych tekstach niezwykle emocjonalnemu przedstawieniu wykonania wyroku władcy.

⁷ „Miłosierdzie jest prawem serca. Prawem serca jest również okrucieństwo. [...] Ważyłem w swym sercu miłosierdzie i okrucieństwo. Serce się zamieniło w wagę [...]. Niechaj prości wojownicy rozejdą się spokojnie, by roznieść po całym kraju wieść o moim miłosierdziu. Niechaj jednak zginie pięćdziesięciu dwóch boiów” (Konstantinov, 1968, 215).

Във вътрешния град – в място [...] оградено от княжески воини, затвориха доведените [...] семейства на петдесет и двамата първенци-бунтовници. Охкаха жени и старци, пищяха деца, а доскорошните размирици, кълмнали глави, мълчаливо чакаха да се реши съдбата им. С няколко волски коли докараха пълнове и вече всички възрастни разбраха какво ги очаква. Само децата се радваха на дърветата, прескачаха ги, криеха се зад тях. Старците се опитваха да разговарят със стражата [...] но все едно, че говореха на неми скали. [...] – Чака ви смърт! Появиха се няколко десетки стражници и започнаха да връзват ръцете на задържаните [...] – връзваха и мъже, и жените, и децата и старците. Пълнове наредиха в няколко редици. С една волска кола докараха секири – нови, с цяла педя широки острия... (Мантов, 1978, 47).

Образ lamentujących kobiet i bawiących się pomiędzy katowskimi pniami, nieświadomych swego losu dzieci, oczekiwania na decyzję władcy i przygotowania do egzekucji, stanowił preludium do celebracji ceremonii kary, której okrucieństwa przydawał jej aspekt totalny, gdyż nie obejmowała ona wyłącznie pozbawienia życia członków rodów – bułgarski władca w powieści Dymitra Mantowa skazał je również na zapomnienie⁸. Ta swista kasacja, unicestwienie także w sensie kulturowo-duchowym, stanowiła formę zaproponowanego przez Aleidę Assmann zapominania aktywnego, aktu zamierzonej destrukcyjnej przemocy będącej radykalnym elementem procesu wewnętrznej transformacji społecznej skierowanej w tekście literackim na osoby postrzegane jako polityczni przeciwnicy księcia (Assmann, 2013, 75). Borys został przedstawiony w roli cenzora, który w momencie religijno-kulturowego przełomu dążył do usunięcia z pamięci zbiorowości wszystkiego co mogłoby doprowadzić (nawet w odległej przyszłości) do wewnętrznego rozłamu. Stał się władcą kształtującym wspomnienia w taki sposób, aby były one zgodne „ze zmiennymi warunkami społecznej równowagi” (Halbwachs, 2008, 422). Wraz z fizyczną śmiercią członków 52 protobułgarskich rodów miała zginąć pamięć o odrzuconej pogańskiej tradycji i kulturze, a dzięki temu miałyby urzeczywistnić się zamiar „pozbycia się starego kostiumu tożsamości” (Wolff-Powęska, 2011, 30).

Naruszenie przez buntowników granic wyznaczających lojalność i współpracę, uczyniło z nich wrogów, przeciwko którym konsolidowało się nowe, schryścianizowane państwo. Zdrada wykluczyła ich z grona Swoich, stali się Innymi, opozycyjnymi wobec dotychczasowej grupy,

⁸ „И имена им ще заличим за поколенията! Затова няма да ги назовавам по име, вие ги знаете – аз казвам само колко са – петдесет и двама първенци!” (Мантов, 1978, 46).

której nowy ład pogwałcili, a ich fizyczna likwidacja miała na celu doprowadzenie do przywrócenia stanu sprzed ich pojawienia się – przywrócenia nowego, narzuconego przez władcę ładu (Bauman, 1996, 44–60). Borys w literackiej interpretacji bułgarskich prozaików dokonać miał drastycznego i radykalnego „chirurgicznego usunięcia inności” (Baudrillard, 2008, 136), swoistego aktu chirurgii estetycznej prowadzącego do definitywnego zniknięcia śladów Innego.

Skazańcy, to wrogowie zaprowadzonego/narzuconego porządku, którzy dotychczas kryjąc się ze swymi poglądami, pokazali w chwili buntu swe prawdziwe oblicze. Ujawniona liczebność buntowników i zajmowana przez ich przywódców pozycja społeczna stanowiły „niepokojące uosobienie wszechobecności” (Mbembe, 2018a, 79) wroga, a jego uaktywnienie niosło groźbę unicestwienia ustalonego, nowego sposobu życia – czyniło to buntowników szczególnie groźnymi dla państwa, a zwłaszcza dla wprowadzającego zmiany władcy.

Wykonanie kary zasądzonej przez Borysa zostało w bułgarskiej powieści historycznej przedstawione jako spektakl kaźni – posiadającego funkcję sędowo-polityczną „ceremoniału przywracania godności obrażonemu na chwilę majestatowi” (Foucault, 2009, 49). Okrucieństwo ekspiacji umożliwiło posiadającemu nieograniczoną władzę panującemu dokonanie rytualnej redukcji hańby:

To, że wina i kara stykają się ze sobą i wiążą w postaci okrucieństwa, nie wynikało z [...] prawa odwetu. Był to, w rytuale karnym, wynik pewnej mechaniki władzy [...], która nie tylko nie ukrywa faktu, że rządzi bezpośrednio ciałem, ale umacnia swój majestat i siebie poprzez manifestacje fizyczne [...], która utwierdza się jako władza zbrojna i której funkcje porządkowe nie są zbyt odległe od wojennych [...], która traktuje reguły i zobowiązania jako osobiste relacje, których zerwanie stanowi obrazę i domaga się zemsty; władzy, dla której nieposłuszeństwo jest aktem wrogości, zaczątkiem buntu, a jego istota nie różni się tak bardzo od wojny domowej; władzy, która nie musi udowadniać, dlaczego stosuje swe prawa, tylko wskazuje, kim są jej wrogowie i rozpętanie jakiej siły im grozi (Foucault, 2009, 56).

Ukazana w bułgarskich tekstach literackich egzekucja skazańców była kaźnią, gdyż nie będąc po prostu i zwyczajnie pozbawieniem prawa do życia, stała się również okazją i finałem wyrachowanego stopniowania cierpień (Foucault, 2009, 34). Niepewność losu przetrzymywanych pod strażą, przywiezionych do stolicy kobiet, starców i dzieci, rozpacz spowodowana

wyrokiem, obserwowanie przygotowań do egzekucji i wreszcie samo wykonanie kary – trwające wiele godzin ścinanie głów, według powieści Konstantinowa ponad 600 osobom, stanowiło w literackiej kreacji bułgarskich prozaików okrutną gradację cierpień psychicznych zwieńczonych śmiercią.

Wymierzona pojmanym „namiętna i ofiarnicza” śmierć musiała być widowiskowa – istota egzekucji publicznych zawierała się w ich kontemplacyjnym charakterze „śmierć innego jest w tym przypadku źródłem rozkoszy doznawanej ze spektakularnego dystansu”, zaś przemoc ofiarnicza nie tylko wymagała pełnej obecności wszystkich członków wspólnoty, lecz stanowiła także jedną z form jej „*samoobecności*, więzi łączącej ją z samą sobą” (Baudrillard, 2007, 223).

W tekście Ewgenija Konstantinowa egzekucja, dopełniając wymogów karni, była karą publiczną: „Straszliwa wieść rozeszła się po Plisce natychmiast, tysiące ludzi zebrało się na równinie przed rowami, gdzie cięśle budowali rusztowanie” (Konstantinov, 1968, 220). Zdaniem Michaela Foucaulta publiczną egzekucję można umieścić w szeregu wielkich rytuałów obalanej i przywracanej władzy. Celem tej terroryzującej ceremonii jest unaocznienie siły władzy i „rozegranie, w sposób posunięty do skrajności, ogromu dysproporcji pomiędzy poddanym, który śmiało pogwałcił Prawo, a [...] władcą, który egzekwuje swą siłę. [...] egzekucja kary musi zawrzeć w sobie [...] emfaticzną afirmację władzy i wpisana w nią wyższość” (Foucault, 2009, 49). Jest to unaocznienie skrajnego podporządkowania ciała przeciwnika, które zostało pojmane, skazane – napiętnowane, pokonane, a wreszcie zniszczone (np. w powieści Sława Ch. Karasławowa wrzucone do dołów starej cegielni).

Narzędziem karni był topór/siekiera (a właściwie topory/siekierzy), przedmiot posiadający wyjątkowy, niejako mistyczny charakter, zdefiniowany w powieści Dymitra Mantowa: „Смърт? Но това е най-лесното – дръвник, праг на някой дом или дърво, поставено върху земята – и остра секира. Но секирата свързва и разделя, убива и създава – да, създава нови отношения между хората, като едно ново, странно и необяснимо сродяване” (Мантов, 1978, 46). Topór to narzędzie służące do pozbawienia życia, ale jednocześnie tworzące pewną wspólnotę skazanych podczas jednego spektaklu (symbol męczeństwa) i inicjujące nieodwracalną, niemalże nadnaturalną więź zachodzącą

między dekapitowaną ofiarą, własnoręcznie operującym narzędziem kaźni katem oraz widzami spektaklu, w tym władcą skazującym na śmierć. Ukazane w tekstach literackich opisy wymierzania sprawiedliwości przez Borysa podkreślały społeczny, moralny i rytualny charakter tego aktu (Baudrillard, 2007, 215).

Zarządzona przez Borysa egzekucja nie stanowiła wyłącznie kary/zemsty zakładającej „śmiertelną *wzajemność*” będącą zdaniem Jeana Baudrillarda symboliczną i wyrafinowaną formą zobowiązania (Baudrillard, 2007, 224), szczególnie w kontekście niewinnych członków protobułgarskich rodzin arystokratycznych, uzyskała ona w interpretacji autorów bułgarskiej powieści historycznej rangę krwawej ofiary, która legła u podstaw bułgarskiej państwowości, ostatecznie grzebiąc protobułgarską dominację w strukturach władzy i administracji. Kaźń stała się także rodzajem mistycznego spektaklu leżącego u początków każdego procesu Stworzenia, poświęcenia istoty żywej, krwawym darem gwarantującym sukces nowego życia (Eliade, 1999, 224–226). To niemalże rytualna ofiara zbiorowa – krwawy „katalizator reakcji symbolicznej” (Baudrillard, 2007, 215) wpisanej w proces odnowy i rekonstrukcji państwa prowadzonej pod dyktando władcy.

Dekapitowani członkowie 52 bojarskich rodów to w literackiej interpretacji nie tylko ofiary charakteryzowane w dyskursie prawnopolitycznym jako przeciwieństwo sprawcy – powiązani z pozytywną oceną moralną i niewinnością (Wierzcholska, 2014, 304), lecz również, posługując się konstatacją Josepha de Maistre’a, istoty niewinne płacące za kogoś winnego (Girard, 2019, 17) w zbliżającej jednostkę do sacrum transakcji między bóstwem a człowiekiem. Przedstawiony w bułgarskich powieściach książę Borys złożył ofiarę ułomną, gdyż obejmować miała ona także winnych przestępstwa co oznaczało, zdaniem Rene Girarda, popełnienie czynu będącego zemstą – „podporządkowanie się ściśle demonowi przemocy” (Girard, 2019, 45). Jedynie zabicie kogoś innego w miejsce winnego, kogoś z jego bliskich, odsuwa pokusę odwetu – czystej zemsty, której należy się wystrzegać – „jeżeli kontrprzemoc nakłada się na samą przemoc, przez ten fakt nabiera cech wspólnych przemocy, niczym się od niej nie różniąc. Staje się wtedy zemstą, która traci wszelki umiar, niszczy nawet to, co miałyby chronić” (Girard, 2019, 45). Przedstawiony w powieściach władca skazując na śmierć wszystkich członków zbuntowanych rodów, zapobiegł

odwetowi ze strony bliskich skazanych – jego prawdopodobieństwo zniweczyłoby ideę ofiary (Girard, 2019, 27–29).

Едва когато главите на първите започнаха да падат под ударите на палачите людете съзнаха жестоката истина. Новият бог искаше жертви. Тангра ги викаше при себе си. И пред смъртта си проумяваха, че когато боговете се карат, страдат обикновените човечи, но твърде късно бяха разбрали тази премъдрост (Караславов, 1978, 177).

Ofiara składana przez Borysa z poddanych ostracyzmowi istot, których więzy z członkami społeczności zostały poprzez obarczenie odpowiedzialnością za zbrojny bunt zerwane, miałyby nie tylko być mistycznym darem przebłagalnym dla starego bóstwa (protobułgarskiego Tangry) oraz mającym przywrócić harmonię i zapewnić pomyślność wprowadzanego porządku religijno-kulturowego i politycznego podarunkiem dla nowego, chrześcijańskiego Boga, lecz także umożliwić proces rekonstrukcji etnicznej. Akcentowana przez twórców literackich likwidacja znacznej części protobułgarskiego etnosu przypieczętowała proces sławizacji Bułgarów, spychając protobułgarskość na margines i tym samym utwierdzając mit wyjątkowości początków, związanych z zainaugurowaną przez praojca Asparucha koegzystencją dwóch grup etnicznych (protobułgarskiej i słowiańskiej), z których jedna skazana została na, postrzeganą jako degradującą, asymilację – „славянското море ще погълне нашите малки острови, колкото и здраво укрепени са те” (Мантов, 1978, 11).

„Zbrodnią jest zabijanie ofiary, ponieważ jest ona święta... lecz ofiara nie byłaby święta, gdyby nie została zabita. Jest w tym błędne koło, [...] które w naszych czasach nosi wdzięczną nazwę ambiwalencji” (Girard, 2019, 13) – to dwuaspektowość oceny stać się miała koszmarem przedstawianego w powieściach, pierwszego bułgarskiego, chrześcijańskiego władcy. Ciało jako podstawowy element ceremoniału publicznej egzekucji oraz krew – odwieczni współuczestnicy wykonywanej kary (Foucault, 2009, 19), były głównymi składnikami powracającej w makabrycznych retrospekcjach prześladowanych portretowanego w tekstach literackich Borysa i wywołującej wyrzuty sumienia wizji kaźni członków 52 zbuntowanych rodów bojarskich.

To straszne nadejście miało wraz z ciemnościami, które nadciągnęły nocą. Wówczas z pamięci Borysa wypłynął miniony dzień, odżyło wspomnienie skwarnego południa,

drżącej poświaty unoszącej się nad tysiącem głów. Ciągnęły się jak morze u stóp Borysa, a nad tą ciżbą wznosiło się drewniane rusztowanie. Dziesięciu katów nie wystarczyło. Borys widział, jak strażnicy włoką skazanych, jak rzucają ich katom pod nogi. Nie widział ściekającej krwi, ale oślepił go blask toporów... Lśnienie toporów zginęło w ciemnościach nocy, a przed oczami księcia ukazała się krew. Zjawiły się również tysiące oczu: martwych, wygasłych, zamkniętych... [...] Borys krążył niespokojnie po komnacie ze wzrokiem wbitym pod nogi. Nie była to marmurowa posadzka – pod nim płynęła czerwona rzeka krwi. [...] Łoże zakolysało się. Borysowi zdawało się, że pływa w morzu... morzu krwi... (Konstantinov, 1968, 222).

Władca był świadkiem okrutnego spektaklu kaźni⁹, a przelana krew ro daków niejako naznaczyła go trwałym stygmatem¹⁰. Prześladowające poczucie winy, wątpliwości etyczne uciszane modlitwą i czuwaniem w domu nowego Boga odbiły się na fizjonomii władcy i jego stosunku wobec dworu¹¹.

Ukazane w tekstach literackich kontrowersyjne decyzje Borysa związane między innymi z karą, zasadzającą się na prawie do kontroli nad śmiertelnością oraz do definiowania życia jako działania i manifestowania władzy (Mbembe, 2018b, 79), wymierzoną buntownikom i członkom ich rodzin, stały się przyczyną jego klęski w wymiarze osobistym – „ще почувствуващ бодлите на търнения венец върху главата си. Това е съдбата и вярата ти – и затова ще бъдеш пълен самотник” (Брайков, 1990, 8). Jednak państwo w ich wyniku trwale zmieniło swe etniczno-kulturowe oblicze zgodnie z przytoczoną w powieści Dymitra Mantowa dewizą „Един бог, един владетел, един народ!” (Мантов, 1978, 50), która w kontekście działań władz bułgarskich wymierzanych od lat 50. XX w. (Juda, 2003, 32–22; Маринов, 2009, 500–518) w mniejszość muzułmańską, nabierała niezwykle aktualnego znaczenia, w dużym stopniu legitymizującego poczynania aparatu partyjno-państwowego, który mógł

⁹[S]tał na wałach surowy, zamknięty w sobie, wytrzymał do końca. Po raz ostatni topór padł na kark niemowlęcia z rodu Czakarara” (Konstantinov, 1968, 223).

¹⁰ „Но тежкият дъх на кръв – така както я бе усещал в края на сражение – се носеше около княза и той неволно вдигна ръка пред очите си... ПЕТДЕСЕТ И ДВАМАТА! И жените им... И децата им... И старите им родители” (Мантов, 1978, 83).

¹¹ „След жестокото потушаване на бунта князът бе станал затворен и подозрителен, суров и нервен. Не можеше да спи. По цели нощи прекарваше в малкото параклисче в молитви и бдения. Съвестта му търсеше опрощения от бога, на когото поднесе толкова много жертви. Борис беше отслабнал, отгънял, лицето му загуби руменината си, потъмня и само очите му станаха по-големи и окръглени” (Караславов, 1978, 180).

wykorzystać sięgające zarania państwa krwawe wydarzenia także do uzasadnienia brutalnego procesu oczyszczania państwa z osób podejrzanych o związki lub sympatię z potępianą przez władze BRL-u carską Bułgarią, której historia została brutalnie przerwana w 1944 r.

Literatura

- Assmann, A. (2013). *Kanon i archiwum*. Przeł. A. Konarzewska. W: A. Assmann. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Red. M. Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 74–88, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323514497>.
- Baudrillard, J. (2007). *Wymiana symboliczna i śmierć*. Przeł. S. Królak. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Baudrillard, J. (2008). *Zbrodnia doskonała*. Przeł. S. Królak. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Bauman, Z. (1996). *Socjologia*. Przeł. J. Łoziński. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Czubaj, M. (2010). *Etnolog w Mieście Grzechu. Powieść kryminalna jako świadectwo antropologiczne*. Gdańsk: Wydawnictwo Oficynka.
- Eliade, M. (1999). *Mity, sny, misteria*. Przeł. K. Kocjan. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Foucault, M. (2009). *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Przeł. T. Komendant. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Foucault, M. (2010). *Historia seksualności*. Przeł. B. Banasiak. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Girard, R. (2019). *Sacrum i przemoc*. Przeł. M. Plecińska, J. Pleciński. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Halbwachs, M. (2008). *Spoleczne ramy pamięci*. Przeł. M. Król. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Juda, C. (2003). *Pod znakiem BRL-u. Kultura i literatura bułgarska w pułapce ideologii*. Kraków: TAiWPN Universitas.
- Kantorowicz, E. H. (2007). *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*. Przeł. A. Michalski, A. Krawiec. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konstantinow, E. (1968). *Chrzest*. Przeł. J. Jurkiewicz. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Mbembe, A. (2018a). *Polityka wrogości*. Przeł. U. Kropiwiec. W: A. Mbembe. *Polityka wrogości*. Kraków: Wydawnictwo Karakter, s. 7–202, <https://doi.org/10.36854/widok/2017.17.658>.
- Mbembe, A. (2018b). *Nekropolityka*. Przeł. U. Kropiwiec. W: A. Mbembe. *Polityka wrogości*. Kraków: Wydawnictwo Karakter, s. 203–252.
- McMahan, J. (2012). *Etyka zabijania*. Przeł. J. Bednarek, K. Kuś. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Wierzcholska, A. (2014). *Ofiara*. W: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 304–310.
- Wolff-Powęska, A. (2011). *Pamięć – brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Брайков, Б. (1990). *В сянката на княза*. София: Издателство Отечествовен фронт.
- Гюзелев, В. (1981). *Покръстване на българите*. W: *История на България*, т. 2: *Първа българска държава*. Red. Д. Косев. София: Издателство на Българска Академия на Науките, с. 213–219.
- Дойнов, П. (2011). *Българският соцреализъм 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата на НРБ*. София: Институт за изследване на близкото минало, CIELA.
- Златарски, В. (2002). *История на българската държава през средните векове*, т. 1: *Първо българско царство*, ч. 2: *От славянизацията на държавата до падането на Първо царство*. София: Академично издателство „проф. Марин Дринов”.
- Караславов, С. Хр. (1978). *Солунските братя*, кн. 2: *Светът на догмата*. София: Народна младеж.
- Мантов, Д. (1978). *Княз Борис I*. София: Издателство на Отечествовен фронт.
- Маринов, Ч. (2009). *От „Интернационализъм” към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности*. W: *История на Народна Република България. Режимът и обществото*. Red. И. Знеполски. София: Институт за изследване на близкото минало, CIELA, с. 481–532.
- Панайотов, П. (2011). *Българско средновековие. Политическа, икономическа и културна история*. София: Издателство „Фабер”.
- Тодоров, Г. (2007). *Св. Борис и митът за избиването на 52-та рода*. „Култура” бр. 2. http://www.pravoslavieto.com/history/09/852_sv_tsar_Boris/52_rod.htm. 14.04.2021, <https://doi.org/10.1055/a-1420-5380>.
- Янакиев, К. (ред.) (1994). *Посланието на Цариградския патриарх Фотий до Българския княз Борис. Окръжно послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 год. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*. Прев. Д. Дечев. София: С.А.
- [Brajkov, B. (1990). *V syankata na knyaza*. Sofia: Izdatelstvo Otechestven front.
- Gyuzelev, V. (1981). *Pokrastvane na balgarite*. W: *Istoria na Balgaria*, т. 2: *Parva balgarska darzhava*. Red. D. Kosev. Sofia: Izdatelstvo na Balgarska Akademia na Naukite, s. 213–219.
- Doynov, P. (2011). *Balgarskiyat socrealizam 1956, 1968, 1989. Norm i kriza v literaturata na NRB*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, CIELA.
- Zlatarski, V. (2002). *Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove*, т. 1: *Parvo balgarsko carstvo*, ч. 2: *От славянизацията на държавата до падането на Парво царство*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „prof. Marin Drinov”.

- Karaslavov, S. Hr. (1978). *Solunskite bratia*, kn. 2: *Svetat na dogmata*. Sofia: Narodna mladezh.
- Mantov, D. (1978). *Knyaz Boris I*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front.
- Marinov, Ch. (2009). *Ot „Internacionalizam” kam nacionalizam. Komunisticheskiat rezhim, makedonski vapros i politikata kam etnicheskite i religioznite obshtnosti. V: Istoria na Narodna Republika Balgaria. Rezhimat i obshtestvoto*. Red. I. Znepolski. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, CIELA, s. 481–532.
- Panayotov, P. (2011). *Balgarsko srednovekovie. Politicheska, ikonomicheska i kulturna istoria*. Sofia: Izdatelstvo „Faber”.
- Todorov, G. (2007). *Sv. Boris I mitat za izbivaneto na 52-ta roda*. „Kultura” br. 2. http://www.pravoslavieto.com/history/09/852_sv_tsar_Boris/52_roda.htm. 14.04.2021, <https://doi.org/10.1055/a-1420-5380>.
- Yanakiev, K. (red.) (1994). *Poslanieta na Carigradskia patriarh Fotiy do Balgarskia knyaz Boris. Okrazhno poslanie na patriarh Fotiy do iztochnite patriarsi ot 867 god. Otgovorite na papa Nikolay I po dopitvaniya na balgarite*. Prev. D. Dechev. Sofia: S.A.].